

იოსებ წილოსანის წიგნის „ახალი დიალოგები“ მორფოლოგიური თავისებურებანი

საუკუნეების განმავლობაში თურქული ენის შემსწავლელი მრავალი ნაშრომი გამოცემულა. მათ შორის ვხვდებით ლექსიკონებს, სამეცნიერო ნაშრომებსა და გრამატიკულ წიგნებს. სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ნაშრომია იოსებ წილოსანის „ახალი დიალოგები“. ლექსიკონის სტილში დაწერილი „ახალი დიალოგები“ მდიდარია როგორც ლექსიკური მარაგით, ასევე გრამატიკული მრავალფეროვნებით.

აღმოსავლეთმცოდნე იოსებ წილოსანი, მაჰმადიანურ სამყაროში ალი-ამედ ეფენდიდ წოდებული, 1804 წელს გურული გლეხის, ლაზარე წილოსანის ოჯახში დაიბადა. ცხოვრებამ მას რთული ბედი არგუნა. 1812 წელს 8 წლის იოსები გაიტაცეს და თავდაპირველად ოსმალეთიდან ჩამოსულ დიდ ვაჭარს ჰასან-აღას, ხოლო შემდეგ ქაიროში მუჰამედ-აღას მიჰყიდეს. ეგვიპტეში ყოფნისას იოსებმა შეისწავლა თურქული და არაბული ენები, მაჰმადიანური კანონმდებლობა და ღვთისმეტყველება. მამობილმა, მუჰამედ-აღამ, იოსები საკუთარი შვილივით შეიყვარა, მონობიდან გაათავისუფლა და სასწავლებლად საფრანგეთში გაგზავნა. 1832 წელს იოსებმა დაამთავრა უმაღლესი საინჟინრო სასწავლებელი. მიუხედავად იმისა, რომ მას ეგვიპტეში უზრუნველყოფილი ცხოვრება ელოდა, მან თავისი სამშობლო აირჩია და საქართველოში დაბრუნდა (ივანე არჯევანიძე 1946: 57).

საქართველოში დაბრუნებულმა იოსებმა დაიწყო სამეცნიერო საქმიანობა. მან მაშინდელი თბილისი აქცია აღმოსავლური ენების შემსწავლელ ერთგვარ ცენტრად. 1856 წელს გამოიცა მისი პირველი წიგნი „აღმოსავლური ენების სახელმძღვანელო“. ამავე წელს დაიბეჭდა რუსულ-ფრანგულ-თურქული სალაპარაკო ენის ლექსიკონი. 1862 წელს კი იოსებმა გამოსცა წიგნი, რომელიც წარმოადგენს მაჰმადიანური ენების თვითმასწავლებელს. იოსებ წილოსანი 1873 წელს თბილისში გარდაიცვალა.

იოსებ წილოსანის წიგნის სრული სათაურია „ახალი დიალოგები რუსულ, ფრანგულ, თურქულ და თათრულ ენებზე, ბოლო ორი ენის კირილური ასოების ტრანსკრიფციით“. აღსანიშნავია, რომ ავტორი ტერმინს «Татарском» წიგნში აზერბაიჯანულისთვის იყენებს. ნაშრომში მოცემული დიალოგები ოთხ სვეტადაა დაყოფილი და გვხვდება შემდეგი თანმიმდევრობით: რუსული-ფრანგული-თურქული-კირილური ასოებით ტრანსკრიფცია. არაბული ასოებით დაწერილი თურქული ნაწილის დიალოგები მოიცავს სხვადასხვა თემატიკას და ჯამში 130 სათაურია გამოყოფილი, მათ შორისაა: ცხოველები, მისალმება, მედიცინა, დრო, წელიწადის დროები, მოგზაურობა და სხვ.

ფონეტიკური, ლექსიკური და მორფოლოგიური ანალიზის შედეგად შეიძლება ითქვას, რომ თურქული ნაწილის დიალოგები ანატოლიური თურქულის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტს განეკუთვნება.

1. მორფოლოგიური მოვლენები

ა) ბრუნება

თურქულ ენაში ექვსი ბრუნვაა:სახელობითი (yalın hâl), ნათესაობითი (ilgi hâli), მიცემითი (yönelme hâli), ბრალდებითი (yükleme hâli), ადგილობითი (bulunma hâli) და დაწყებითი (ayrılma hâli). (M. Ergin 219: 186). ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნებია **(n)in/in/ün/un**. ავტორს წიგნში გამოყენებული აქვს მხოლოდ ორი ფორმა: **in/in**.

ნათესაობითი ბრუნვა: köşkin, kebabın, ağacın

როგორც ცნობილია, თურქულ ენებში ყრუ ხშულ თანხმოვნებზე დაბოლოებულ მრავალმარცვლიან ფუძეებზე ხმოვნით დაწყებული აფიქსის დართვისას ფუძის ბოლოკიდურ ყრუ თანხმოვანს ჩაენაცვლება მისივე მეწყვილე მჟღერი თანხმოვანი: p>b, k>ğ, t>d და ç>c.

წიგნის თურქული ნაწილის ზოგიერთ მაგალითში **k** თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელის ბრუნებისას, როდესაც მას ერთვის ხმოვნით დაწყებული აფიქსი, **k** თანხმოვანი არ იცვლის ფორმას და არ მჟღერდება. ასევე უნდა აღინიშნოს, რომ მიცემით და ბრალდებით ბრუნვებში დარღვეულია ხმოვანთა ჰარმონია:

მიცემითი ბრუნვა: ayaka, etmeka

ბრალდებითი ბრუნვა: yataki, zokaki, çocuki

რაც შეეხება ადგილობით და დაწყებით ბრუნვებს, თურქულში, როგორც წესი, ყრუ თანხმოვნებით დაბოლოებულ სიტყვებში გვხვდება ta/te,tan/ten აფიქსები. წიგნში კი გამოყენებულია ანატოლიური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი da/dan აფიქსები. აღსანიშნავია, რომ ბრუნვის ეს ნიშნები არ ემორჩილება ხმოვანთა ჰარმონიას. ამასთან, გვხვდება ერთი ფორმით da/dan.

ადგილობითი ბრუნვა: buçukdadur, beşikdadurlar.

დაწყებითი ბრუნვა: gerçekdan, gezinmekdan.

ბ)მრავლობითი რიცხვი lar/ler

თურქულ ენაში სახელის ფუძის ბოლო მარცვალში არსებული ხმოვნის მიხედვით მრავლობითი რიცხვის ორი ფორმა გვხვდება: მაგარი ხმოვნის შემთხვევაში **-lar**, ხოლო რბილი ხმოვნის შემთხვევაში **-ler**. როგორც ქვემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ჰარმონია აქაც დარღვეულია:

ignelar (ნემსები)

dostlar (მეგობრები)

kalemlar (კალმები)

çizmeler (ჩექმები)

ruznamelar (გაზეთები)

avizelar (ჰალეები)

გ) რიცხვითი სახელი

თურქულში რიგობითი რიცხვითი სახელის მაწარმოებელი სუფიქსებია (i)nci, (1)nci, (u)ncu, (ü)ncü. წილოსანის წიგნში გამოყენებულია მხოლოდ ორი ფორმა (i)nci, (1)nci:

uçıncı (მესამე)

tokuzıncı (მეცხრე)

yedıncı (მეშვიდე)

dordıncı (მეოთხე)

დ) ნაცვალსახელი

ნაშრომში მოყვანილი ნაცვალსახელები მრავალფეროვანია. გვხვდება როგორც პირის ნაცვალსახელები, ასევე ჩვენებითი, კუთვნილებითი, კითხვითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პირველი პირის ნაცვალსახელისთვის გამოყენებულია როგორც ben, ასევე აზერბაიჯანულისთვის დამახასიათებელი men ნაცვალსახელი.

პირის ნაცვალსახელები: ben (men) მე, sen შენ, o ის, biz ჩვენ, siz თქვენ, onlar ისინი.

კუთვნილებითო ნაცვალსახელები: ჩემი benim(menim), შენი senin, ჩვენი bizim

ჩვენებითი ნაცვალსახელები: bu ეს, şu ეგ, o ის.

კითხვითი ნაცვალსახელები: kim? ვინ? ne? რა? nasıl? როგორ? hangi (hani)? რომელი?

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები: გვხვდება როგორც kendü (თვითონ), ასევე აზერბაიჯანულისთვის დამახასიათებელი öz (თვითონ, თვით) ფორმები.

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები: bazı ზოგი, kimse/kimesne ვიღაც, bir şey რაღაც.

ზმნა

მასდარი

მასდარის (სახელზმნა) საწარმოებლად წიგნში გამოყენებულია mAk და mA ფორმები:

gelmek (მოსვლა)

almak (აღება)

gitmek (წასვლა)

bulmak (პოვნა)

vermek (მიცემა)

tutmak (დაჭერა)

mA შეკვეცილი მასდარი ირთავს კუთვნილებით სუფიქსებს და იბრუნვის.

de-**me**+si+ni (თქმა).

kalk-**ma**+nın vaktidir (ადგომის დროა).

oyan-**ma**+nın vaktidir (გაღვიძების დროა).

oğran-**me**+si+ni (სწავლა).

მიუხედავად იმისა, რომ mA მასდარი ხმოვანთა ჰარმონიის წესებს ემორჩილება, გამონაკლისის სახით, oğran**mesini** მაგალითში ეს ჰარმონია დარღვეულია.

აბსოლუტივები

წიგნში „ახალი დიალოგები“ გვხვდება შემდეგი აბსოლუტივები: (y)ub, inca, madan, mazdan, eli, ken.

(y)ub თურქულ ენაში, როგორც წესი, შესაბამის ხმოვანთა ჰარმონიის დაცვით გვხვდება (y)üp, (y)üp, (y)üp, (y)üp ფორმები, თუმცა წიგნში მოცემულია დიალექტისათვის დამახასიათებელი **(y)ub** ფორმა:

gidub yatakda yatiniz წადით და დაწექით!

bulub getursun ნახოს და მოიტანოს.

როგორც წესი, დროის გარემოების inca აბსოლუტივი kadar/dek (მდე) თანდებულთან მიცემით ბრუნვაშია, წიგნში კი მიცემითი ბრუნვის გარეშე გვხვდება. ამასთანავე, არ ემორჩილება ხმოვანთა ჰარმონიის წესებს:

soguk olinca dek სიცივემდე.

açılınca dek გახსნამდე.

წიგნში ვითარების აბსოლუტივის **madan** ერთი, **mazdan** ორი მაგალითია მოცემული:

uykuya yatmadan დაწოლამდე.

güneş yatmazdan მზის ჩასვლამდე.

çizmelerinizi çıkarmazdan ჩექმების გახდამდე.

დროის აბსოლუტივის „**eli**“ ერთი მაგალითი გვხვდება:

evlaneli dort yıl oldi ოთხი წელი შესრულდა, რაც დაქორწინდა.

ken-დროის გარემოების აბსოლუტივი ერთვარიანტიანია. ის ერთვის როგორც მარტივი დროის მიმდევრებს, ასევე სახელებს, მხოლოდ იმ გარემოებით, რომ სახელებთან ის დაკავშირებულია დრონაკლი i-mek ზმნის ფუძესთან ერთად (ელიდა კვანტალიანი 214: 260).

sıcak **iken** ekl ediniz სანამ ცხელია, მიირთვით.

მიმდებობა

წიგნში გხვდება შემდეგი მიმღებები: (y)an, (y)Acak, dIk, Ar, ma-z, miş. აღსანიშნავია, რომ ნაშრომში ეს მიმღებები არ მიჰყვებიან ხმოვანთა ჰარმონიის წესებს.

gelan adam კაცი, რომელიც მოდის.

kynayan su წყალი, რომელიც დუღს.

çikmaz sokak ჩიხი.

yanar komur ნახშირი, რომელც იწვის.

çikecak yer გამოსასვლელი.

dediklarini eşitdim რაც თქვი, გავიგონე.

kira ila tutulmuş otalar დაქირავებული ოთახები.

მარტივ დროთა წარმოება

ა) აწყმო-განსაზღვრული დრო: წიგნში აწყმო-განსაზღვრული დრო (i)yor აფიქსითაა მოცემული.

geliyorum მოვდივარ, korkuyorsiz გეშინიათ, satiyorsin ყიდი.

ბ) მომავალი კატეგორიული დრო: წიგნში ol-mak (ყოფნა) ზმნის გამონაკლისის გარდა, მომავალი კატეგორიული დრო დანარჩენ ყველა ზმნასთან (y)ecaK ფორმით გხვდება.

gelecegim მოვალ, kaynayecakdur ადუღდება, olacaksiz გახდებით.

გ) ნამყო-კატეგორიული დრო: წიგნში ნამყო-კატეგორიული დროის წარმოებისას დარღვეულია როგორც ხმოვანთა ჰარმონია, ასევე თანხმოვანთა ჰარმონიაც. გხვდება მხოლოდ ორი ფორმა **di/di**.

macbur oldim იძულებული გავხდი, vardik მივაღწიეთ, kaldı დარჩა.

დ) ნამყო-შედეგობითი დრო: წიგნში გხვდება **miş** ვარიანტი და ასევე აზერბაიჯანულისთვის გამოყენებულია **ub+dur** ფორმა.

kalkmışım თურმე ავმდგარვარ, yorulmuşsuz თურმე დაღლილხართ.ne olubdur? რა მოხდა?

ე) ბრძანებითი კილო: წიგნში ბრძანებითი კილოს მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნიშნად ნატვრითი კილოს ფორმანტია გამოყენებული. გხვდება როგორც **Allım**, ასევე აზერბაიჯანულისთვის დამახასიათებელი **ax** აფიქსები.

yola çıkalım წავიდეთ, გზას დავადგეთ, binelim ჩავჯდეთ, yatax დავწვეთ.

ვ) აუცილებლობითი კილო: წიგნში მხოლოდ **meli** აფიქსია გამოყენებული. ასევე გხვდება ისეთი ფორმები, როგორცაა **mAk gerek, mAk lazim**.

yapmeli უნდა გააკეთოს, gitmelisiz უნდა წახვიდეთ, gitmek gerekdur/gitmek lazim საჭიროა წასვლა.

გარდა ზემოთ ხსენებული მარტივი დროებისა, წიგნში მოცემულია ზმნის რთული დროებიც, რომლებიც იწარმოება მარტივ დროებზე **dİ** აფიქსის დართვით:

gidiyordim მივდიოდი, diyecakdim ვიტყოდი.

გვარი

წიგნში „ახალი დიალოგები“ გხვდება ხუთი გვარი: ძირითადი, საურთიერთო, უკუქცევითი, ვნებითი და იძულებითი.

ძირითადი გვარი ხასიათდება გვარის ნულოვანი მაჩვენებლით; ამა თუ იმ გვარის კუთვნილება განისაზღვრება ლექსიკური გზით (გიგა ქამუშაძე 206: 55).

გარდამავალი ზმნები: yaz-mak-წერა, yap-mak-კეთება, ver-mek-მიცემა.

გარდაუვალი ზმნები: gel-mek-მოსვლა, gul-mek-წერა, uyu-mak-ძილი.

საურთიერთო გვარი ორი ჯგუფისაა და იწარმოება ზმნის ფუძეზე (y)İş აფიქსის დართვით:

doğuşmek ერთმანეთის ცემა, gorişdik ერთმანეთს შევხვდით.

უკუქცევითი და ვნებით გვარები ერთნაირი **il/ina** ფიქსებითაა გამოხატული:

ა) უკუქცევითი: yorulmuşim დავღლილვარ, gorinmiyor არ ჩანს.

ბ) ვნებითი: ekilmiş დაითესა/დათესილ იქნა.

წიგნში იძულებითი გვარის გამოხატველი აფიქსებია **dir/dur:**

kan aldurmeli^{dir} სისხლი უნდა ააღებინოს, kesdirme არ მოჭრა!

ზმნიზედები და კავშირები

წიგნში მოცემული დიალოგები მდიდარია თურქული ენებისა და დიალექტებისთვის დამახასიათებელი ზმნიზედებითა და კავშირებით. აგრეთვე ვხვდებით არაბული თუ სპარსული ენებისთვის დამახასიათებელ ისეთ ფორმებს, რომლებიც გამოიყენებოდა ოსმალურში:

içeru	შიგნით	eğer	თუ კი
ard/dal	უკან	ya	ან
geru	უკან	yanı	ანუ
karşu	წინ	zira	ამიტომ
uzak/irak	შორს	va	და
yokaru	მაღლა	çunki	იმიტომ რომ
çok/çok	ძალიან	ki	რომ

ამრიგად, „ახალი დიალოგები რუსულ, ფრანგულ, თურქულ და თათრულ ენებზე, ბოლო ორი ენის კირილური ასოების ტრანსკრიფციით“. წიგნის ავტორი, „თათრულ“ ენაში გულისხმობს აზერბაიჯანულს. არაბული ასოებით დაწერილ თურქული ნაწილში, კერძოდ ფრჩხილებში, ვხვდებით აზერბაიჯანულისთვის დამახასიათებელ გრამატიკულ თავისებურებებს. წიგნი, რომელიც იოსებ წილოსანმა 1856 წელს გამოსცა, მდიდარია როგორც ლექსიკური, ასევე გრამატიკული მრავალფეროვნებით. დიალოგებში მოყვანილი მაგალითებიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ნაშრომში წარმოდგენილი სამეტყველო ფორმები ძირითადად ანატოლიური თურქულის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტს განეკუთვნება. ასევე გვხვდება ისეთი ლექსიკური თუ მორფოლოგიური მასალა, რომელიც დამახასიათებელია ისტორიული მესხეთის (სამცხე, ჯავახეთი, ართვინი, ტაო, შავშეთი) მეტყველებისათვის.

ლიტერატურა:

1. არჯევანიძე ი. (1946): იოსებ წილოსანის ალი-ამედეფენდის საბიოგრაფიო მასალა: „ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის“. ვოლ გამომცემლობა. თბილისი.
2. კვანტალიანი ე. (2014): თურქული ენის სავარჯიშოების კრებული. ჰოროსი XXI გამომცემლობა. თბილისი.
3. ქამუშაძე გ. (2006): იანეთში რეპატრირებული მოსახლეობის თურქული მეტყველების თავისებურებანი. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. თბილისი.
4. ErginM. (2019): TürkDilBilgisi. BayrakYayıneviგამომცემლობა. სტამბოლი.
5. წილოსანი ი. (1956): Новые разговора на Российском, Французском, Турецком и Татарском языках с русским произношением двух последних. TKNK გამომცემლობა. თბილისი.

Miranda Tchankvetadze
Akaki Tsereteli State University
Kutaisi, Georgia

Morphological features of Ioseb Tsilosani's book "New Dialogues"

Abstract

Various works have been written recently in order to teach Turkish to foreigners. One of these work was written by Joseph Lazarevich Tsilosani, who was originally Georgian scientist. The title of the book comes "New Dialogues" In Russian, French, Turkish, Azerbaijani (Azeri Turkish) with Cyrillic Transcription of the Last Two Languages" «Новые разговоры на Российском, Французском, Турецком и Татарском языках с русским произношением двух последних». In the book, the section "New Dialogues" is written in Russian and French in capital letters. Below them is shown in which languages the dialogues are written. In addition, the name of the book is given in Turkish with Arabic letters too.

"New Dialogues" which is written in a type of dictionary is rich not only its vocabulary, but also with its grammatical diversity. As a result of phonetic, lexical and morphological analysis it can be said, that the dialogues in Turkish part belong to Anatolian Turkish North-Eastern dialects.